

Günbatar Azerbaýjan: etnosyýasy üýtgeşmeler we Ermenistanyň gurulmagy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Günbatar Azerbaýjan: etnosyýasy üýtgeşmeler we Ermenistanyň gurulmagy
BATI AZERBAÝCAN: ETNO-POLİTİK DEĞİŞİKLİKLER VE
ERMENİSTAN'IN KURULMASI (1801-1921)

Söz konusu bu mesele Azerbaycan topraklarında Ermeni Devleti'nin kurulması süreci ile ilgilidir. Bu süreç, Ermenilerin etnik yerleşimleri için bütün mümkün olanakları yaratmış olan Rusya İmparatorluğu'nun Kafkaslar'a gelmesinden sonra başlamıştır. Müslüman topraklarına Rus müdahalesinin başlamasıyla Ermeniler, Güney Kafkasya'da Rusya'nın önemli bir müttefikine dönmüşlerdir. Katolik ve Protestan misyonerler tarafından beslenen Ermeni milliyetçiliği, Avrupa devletlerinin Osmanlı saltanatını parçalamak için kullanacakları en önemli silahtı.

XIX. yüzyılda Erivan Guberniyası olarak adlandırılan, XX. yüzyılda ise Ermenistan'a dönüşen Batı Azerbaycan toprakları, tarihte XIV. yüzyılın II. yarısından itibaren Çukursed adı altında sık sık karşımıza çıkmaktadır. Çukursed, Dvin Şeddadilerinin ve Azerbaycan İldenizlerinin hakimiyeti altında olmuştur. Çukursed, XV. yüzyılın başlarından itibaren Erivan Hanlığı, Şuragel, Pembek ve Lori[1] eyaletlerini kendi içinde birleştirmiştir. 1630'lu yıllarda ise Safeviler, Nahçıvan ve Makü'yü de hanlığın yönetimine dahil etmişlerdir.

XV-XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bu bölgelerinde Ermenilerin küçük bir azınlık oluşturdıkları tarihi belgelerle ispatlanmıştır. Bugünkü Ermenistan arazisinde bile Ermeniler tamamen azınlıkta idiler. Osmanlı idaresi zamanında düzenlenmiş vergi listelerinden edindiğimiz bilgilere göre, Çukursed'in (Erivan ve Nahçıvan eyaletleri) ahalisi[2] 1590

yılında 120 bin kişi, 1728 yılında ise (Erivan, Nahçıvan ve Şuragel[3] eyaletleri) 183 bin kişi olmuştur. 1590 yılında bütün ahalinin %77,5'ini Türkler, %22,5'ini Ermeniler oluşturmışlardır. 1728 yılında ise %76,5 Türklerin oranı, %23,5 Ermenilerin oranı olmuştur.[4]

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın Kafkasya'ya sokulması Çukursed'in ve onunla sınır olan diğer Azerbaycan eyaletlerinin yüzyıllarca önceden formalaşmış olan etno-demografik dengesini bozmuştur. Bölgede hukuklarını ezen yeni hakimiyete tabi olmama isteği, Azerbaycan Türklerinin buradan toplu surette çekip gitmelerinin esas nedeni olmuştur.

1801-1811 yıllarında Pembek, Şuragel'de 100'den fazla Azerbaycan (Türk) köyü boşaltılmıştır. 1801 yılında Pembek'ten Erivan'a 14 Türk köyü (5-6 bin kişi) göç etmiş, 1803 ve 1804 yıllarında ise bir o kadar kişi de diğer bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Ama bunların bir kısmı daha sonraları geri dönmüşlerdir.[5] Pembeklilerin bir bölümü Kars'a ve Şuragel'e kaçımlşlardır. Fakat 1805'te Şuragel'e göç edenlerin, Rus orduları tarafından tutuklanmalarından sonra Pembekliler ve Şuragellilerin büyük bir kısmı Kars'a göç etmişlerdir.[6] Geriye kalan 3000 kişiden fazla Şuragelli ise Erivan'a göç etmiştir.[7] 1811 yılında Erivan Hanlığı'nda sadece Pembek ve Şuragel'den gelen 3000'den fazla Azerbaycanlı ailesi vardı.[8] Aynı zamanda terk edilmiş köylere Erivan ve Kars'tan getirilen Ermeniler yerleştiriliyordu. 1804 yılında Ruslar, Erivan'dan 357 Ermeni ailesini Pembek'e götürmüşlerdir.[9] Bir yıl sonra ise buraya Erivan'dan 40 Ermeni ailesi daha getirilmiştir.[10] Yine 1807 yılında, Kars seferi zamanı Ruslar, Pembek'e 500, Şuragel'e ise 170 Ermeni ailesi getirmişler, 1810 yılında ise 40 Ermeni ailesi daha bu bölgelere göç ettirilmiştir.[11] 1823 yılında Türkiye'den Şuragel'e 368 Katolik Ermeni ailesi gelmiştir.[12]

1804, 1805, 1826, 1827 ve 1832 yıllarında Rus kaynakları, Ermeni ruhanilerinin nüfus kayıt listeleri[13] ve 1801-1823 yıllarındaki göçler de dikkate alınarak 1801 yılında Pembek ve Şuragel'in etnik yapısı belirlenmiştir: Azerbaycan Türkleri %87,3, Ermeniler %12,7. 1801-1823 yılları arasında 6.000

Azerbaycan Türkünün aileleri ile buradan kovulmaları ve onların yerine 1.500 Ermeni ailesinin yerleştirilmesi Azerbaycan Türklerinin oranının %27,5'e kadar azalmasına neden olmuştur.

1829-1832 yılları arasında Rusların yaptığı nüfus kayıt listesinde Çukursed'de 196.450 kişi, Pembek ve Şuragel'de 32.000 kişi (16.641 kişilik erkek nüfus gösterilmiştir)[14] kayda alınmıştır. 1886 ve 1897 yıllarındaki nüfus kayıtlarının kıyaslanması sonucunda 1832, 1842, 1852, 1863 ve 1873 yıllarının vergi listelerinde halkın bir kısmının kayıt dışı kaldıkları ortaya çıkmıştır. 1832 yılı vergi listeleri düzenlenirken Çukursed sakinlerinin %45'i, Pembek Şuragel ahalisinin ise %50'si kayıt dışı kalmışlardır (Tablo 1'e bakınız). 1832 yılı kayıtlarında gösterilen etnik yapı ve eyaletler arasındaki oranın korunması şartı ile Çukursed ahalisinin sayısı ile ilgili yaptığım hesaplamalar bu sonucu tam olarak kanıtlamaktadır.[15]

1827-1828 yıllarında yaşadıkları Çukursed'i terk ederek sınırın o tarafına gitmiş olan muhacirlerin sayısı şimdiye kadar kesin olarak belirlenememiştir. Bu problemi, ilk olarak İ. Şopen'in verdiği bilgiler esasında, G. Bournoutian derinlemesine araştırmıştır. O, Erivan Hanlığı'nda öldürülmüş veya göç etmiş olan Müslümanların sayısını 5.000 aile veya 26.000 kişi olarak belirlemiştir.[16] Bu kayıp Hanlığın toplam Müslüman nüfusunun 1/3'ini oluşturmuştur. Ama Kafkasya ordu komutanı Paskeviç'in, sadece 1827 yılının birinci yarısında 2.000 göçmen Azerbaycan Türk ailesinin ve 3.000'den fazla Kürt ailesinin Erivan'ı terk ettikleri hakkında verdiği bilgiler[17] G. Bournoutian'ın dikkatinden kaçmıştır. Bu bilgilerin karşılaştırılması, 1827-1828 yılları arasında Erivan'ın Müslüman ahalisinin 10.000 aileden fazla (aynı zamanda da en az 5.000 Azerbaycanlı Türk ailesi) azalmış olduğu kanısına gelmemize olanak sağlıyor.

Nahçıvan Hanlığı, (2.400 kadar aile) Pembek ve Şuragel'le birlikte[18] Çukursed'in öldürülmüş ve göç etmiş olan (geri dönenler hariç)[19] Türk-Müslümanlarının toplam sayısı 13.500 aileye veya 75-80 bin kişilik bir rakama ulaşmıştır (Tablo

2'ye bakınız). 1801-1831 yılları arasında. Kuzey Azerbaycan'ı aşağı yukarı 112.000 Azerbaycan Türkü ve 35.000 Kürt terk etmiştir.[20]

Aynı zamanda Ruslar, Müslümanların terk ettikleri yerlere dışarıdan getirdikleri Hristiyanları yerleştiriyorlardı. Büyük değişikliklere uğrayan resmi bilgilere esasen Ruslar, İran'dan (1828 yılının Mart ve Haziran aylarında) 8.249, Türkiye'den ise (1829 yılının sonları ve 1830 yılı arasında) 14.044 aileyi bu topraklara göçürmüşlerdir.[21] Göçmenlerin sayısı hesaplamalarda her bir ailenin ortalama 5-7 kişi olarak kabul edilmesine bağlı olarak değişik rakamlar ortaya çıkmıştır. İran'dan 40 bin ile 60 bin arası ve Türkiye'den 84 bin ile 100 bin arası kesin olmayan rakamların gösterilme nedeni işte bu olaydır.[22] Yukarıda da belirtildiği gibi, sayımlar esnasında ahalinin kayda alınmaması durumu göçmenlere de ait idi. Ona göre de 1828-1831 yılları arasında Güney Kafkasya'ya göç ettirilmiş bütün Hristiyanların sayısı hakkında çeşitli fikirler (150.000 kişiden 200.000 kişiye kadar) mevcuttur.[23]

Yukarıda gösterilen bilgilerin karşılaştırılması 1828 yılının Haziran verilerinde o zamana kadar sınırı geçememiş olan 1.500 ailenin[24] hesaplanmadığını gösteriyor; daha sonra 1828-1830 yıllarında göçmenlerin bir kısmının İran ve Türkiye'den gelirken yolda açlık ve hastalıklardan öldüklerini, bir kısmının ise memurlar tarafından kayda alınamamaları düşünülürse, İranlı göçmenlerin sayısının 11.000 aileden fazla ve tahminen 75.000 kişi, Türkiyeli göçmenlerin sayısının ise tahminen 20.000 aile ve 130.000 kişi (eğer her bir aile ortalama 6-7 kişi olarak kabul edilirse ki, bu, o dönem Ermeni aileleri için kabul edilir bir rakam idi) olmuştur.[25]

Böylece, 1828-1831 yıllarında İran ve Türkiye'den Güney Kafkasya'ya toplam 31.000 Hristiyan ailesi (tahminen 200.000 kişiden fazla insan) göç ettirilmiş, bunlardan 21.000 aile (140.000 kişi) Çukursed'e yerleştirilmiştir.

Rus yönetimi döneminde işgal olunmuş topraklarda kazalara ayrılan guberniyalar oluşturulmuştur. 1849 yılında yaratılmış

olan Erivan guberniyasında Pembek ve Şuragel toprakları Aleksandropol kazasını oluşturunuyordu. Erivan eyaleti dört (Erivan, Novobeyazid, Eçmiedzin ve Sürmeli), Nahçıvan eyaleti ise iki (Nahçıvan ve Şerur-Dereleyez) kazaya bölündü. 1868 yılında oluşturulan Yelisavetopol guberniyasında kazalar, Karabağ'dan alınmış olan Zengezur Kazası hariç, Karabağ'ın eyaletleri sınırları çerçevesinde kuruldu.

Şimdi ise Çukursed'i çağdaş Ermenistan toprağı olarak gösterilen Ermenistan'ın terkibi Pembek, Şuragel, Lori, Ağbaba, Erivan'ın esas hissesi (Sürmeli ve Sederek hariç), Nahçıvan'ın bir kısmı (Derelegez ve Mevazihatun), Zengezurun batı ve Gazah'ın güney kısımlarından oluşmuştur.

XIX-XX. yüzyılın başlarında Ermenistan arazisinde yaşayan ahalinin sayısı ve etnik yapısı ilk kez Z.Korkotyan tarafından belirlenmiştir.[26] Ama o da, etnik yapısına göre sonraki dönemlerden farklı olan XIX. yüzyılın birinci çeyreğini dikkate almamıştır. Bu boşluk Korkotyan'ın yararlanmış olduğu kaynaklar esasında tarafımızdan giderilmiştir. 1827 yılında Ermenistan ahalsinin terki binde Ermenilerin oranı uygun olarak %40 ve %33,8 olarak hesaplanmıştır 0. Tumanyan ve V. Parsamyan'ın[27] eserlerinde de 1827-1828 yıllarındaki Müslüman göçmenler tam olarak dikkate alınmamıştır. Bu da etno-demografik göstericilerin (parametrelerin) tahrif olunduğunu gösterir.

1829-1832 yıllarındaki sayımın verileri esasında,[28] Müslüman kayıpları ve Ermeni göçmenleri de dikkate alarak Çukursed ahalsi hakkında elde ettiğim bilgilere dayanarak Ermenistan eyaletlerinin etnik yapısını hesaplama imkanı buldum. XIX. yüzyılın başlarında Azerbaycan Türkleri Pembek ve Şuragel'de nüfusun %87, Erivan'da %76, Ağbaba'da %100, Dereleyez'de %97, Lori'de %26, Zengezur'da %40 ve Gazah'da %12'sini oluşturunuyorlardı. İlk dört eyalette bütün Ermenistan ahalsinin %80'i toplanmıştır. Üç küçük dağ eyaletinde (Zengezur, Gazah ve Lori) Ermenilerin %55'i yaşamakta idi. Bütün Ermenistan arazisinin tahminen %80'inde Azerbaycan Türkleri meskunlaşmışlardı. Nihayet, Erivan şehrinin kendisinde Azerbaycan Türkleri halkın %84'ünü

oluşturuyorlardı.

Pembek, Şuragel, Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarının Ruslar tarafından işgali zamanı Ermenistan'ın etnik yapısında köklü değişiklikler ortaya çıktı. Ölümler ve göçler sonucu Müslümanların sayısı 69.000 kişiye geriledi. 1828-1831 yıllarında Ermenistan'ın şimdiki arazisine dış devletlerden 134.000 Ermeni getirildi. Onlar Erivan, Pembek, Şuragel, Dereleyez, Zengezur ve Lori'de yerleştirildiler. Gazah ve Ağbaba bu göçlerin dışında kaldı. Ağbaba ise daha 1877 yılına kadar Türkiye'nin terki binde idi.

Göç süreçleri sonucu çok kısa tarihi süre içinde bütün Ermenistan'da nüfus dağılımı açısından önemli değişiklikler ortaya çıktı. O dönemde Ermeniler, en büyük eyalet olan Erivan'da genel nüfusun %59, Pembek-Şuragel'de %96, Dereleyez'de %41, Zengezur'da %69 ve Lori'de %90'ını oluşturmaktaydılar.[29]

Bu Ermeni göçleri, Ermenistan'da etnik arazilerin sınırlandırılmasına belirgin bir etki gösterdi. Göçmenlerin arazinin her yerine dağıtılmalarına rağmen, Ermenilerin meskunlaştırılmasında ilk sırada Ermenileştirilecek olan bölgeler belirleniyordu. Onlar Merkezi Erivan eyaletinde, esasen de Erivan şehrinin kuzeyinde, Göyçe Gölü'nün batı sahilleri ile Pembek-Şuragel arasında meskunlaşıp, Pembek-Şuragel, Lori ve Gazah Ermenileri ile birleşerek bütün bir etnik arazi yaratmayı başardılar. Müslümanlar ise o dönemde artık, Zengezur "hattı" hariç, Ermenistan'ın esas bölgeleri (Dilican, Novobeyazid kazasının bütün doğu hissesi, Dereleyez, kuzeybatı kıyımı hariç bütün Erivan kazası, Eçmiedzin kazasının batı yarımı ve Ağbaba) üzere meskunlaşmışlardı. Tamamen Ermenilerle doldurulmuş illerde Türk azınlıklar olduğu gibi, bu illerde de Ermeniler azınlıktaydılar. Zengezur Ermenileri esasen Dereleyez Müslümanları sayesinde Ermenistan'dan uzak düşmüşlerdi.

Böylece, Müslümanların göçe zorlanarak bölgeye Ermenilerin yerleştirilmeleri sadece Ermeni nüfusun sayısının mutlak anlamda artmasıyla kalmayıp, aynı zamanda Güney Kafkasya'da Ermeni etnik arazisinin ortaya çıkmasında ve formallaşmasında

birinci derecede rol oynamıştır.

1832-1914 yılları arasında Ermenistan'da iki etnik grubun, Azerbaycan Türkleri (tahmini oran olarak %28,5 ile %31,1 arasında) ve Ermeniler (%64 ile %68,4) bu bölgenin esas demografik yapısını oluşturmaktaydı (Tablo 3'e bakınız). İki amil-Ermeni burjuvazisi ve Rus himayeciliği bölgenin sanayi, ticaret, maliye alanlarında ve idarî sisteminde Ermenilerin egemenliği için ortam oluşturunuyordu. Siyasi yönden diğer halklar üzerinde üstünlük hissi ve terörist Ermeni milliyetçiliğinin gelişmesi bütün Kafkasya'da telaş uyandırıyor.

Büyük devletlerin, zayıflama sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine dahi açıktan açığa müdahalelerinin başlamasıyla 1878 yılında Berlin Kongresi'nde "Ermeni meselesi" ilk defa gündeme getirildi.[30] Ermeni terör teşkilatları kurulmaya başladı. Bu cemiyetler, komiteler ve partiler gizli teşkilatların bütün bilinen, nihilizm ile doldurulmuş silahlarından (yalan, ihanet ve terör) yararlanmaktaydılar. "Hınçak" ve "Taşnaksütun" partilerinin faaliyetleri özellikle kanlı cinayetlerle tarihe geçmiştir.[31]

Ermeni propagandalarının Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında düşmancılık yaratmak amaçlı faaliyetleri[32] 1894-1896 yıllarındaki Ermeni-Türk Savaşı'nın başlamasına neden oldu. On binlerce Ermeni Kafkasya ve İran'a göç etti. Taşnaklar terörü Rusya'ya taşıyarak oradaki Müslümanlarla Hristiyanlar arasına nifak salmakla uğraşmaya başladılar. Güney Kafkasya'da yeni bir güçle alevlenen Ermeni ırkçı hareketi amansız bir şekilde anti-Azerbaycan yönünde gelişmeye devam etti.

Bölgedeki halkların karşılıklı ilişkilerini çok iyi bilen, "Kavkaz" gazetesinin redaktörü bu konuda şöyle yazıyordu: "Ermeni halkının çağırılmamış hamileri içerisinde, 'özerk Ermeni çarlığı' (hem de Rusya sınırları içinde) yaratma arzusu sönmemiş, tam tersi gittikçe daha da alevlenmiştir. Bu çirkin niyetlerini Türkiye'de gerçekleştiremeyeceklerini anlayan Ermeniler, bu uyduruk özerkliği yapay bir şekilde Kafkasya'da oluşturmayı başardılar".[33]

Ermeni komitecileri tarafından 1904 yılının son baharından itibaren Azerbaycan Türklerine karşı başlatılan katliamlar[34] ve zulmün yayılması 1905-1906 yıllarında Bakü'den Erivan'a ve Tiflis'e kadar bütün bölgeyi saran Ermeni-Azerbaycanlı (Türk) çatışmalarına yol açtı.[35] Güney Kafkasya'da Ermeni-Azerbaycanlı savaşının başlıca sebebi çeşitli Ermeni teşkilat ve komitelerinin, ilk sırada "Taşnaksütun" Partisi'nin çirkin ve terörist faaliyetleriydi.[36] Bu olaylar Güney Kafkasya'da milletlerarası ilişkilerin gerginleşmesine ve milli bölgeciliğin aşırı boyutlara ulaşmasına sebep oldu.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermenilerin %95'i Rusya (1.685 bin kişi), Türkiye (1300 bin veya 1600 bin kişi) ve İran (80 bin kişi) olmak üzere üç devlette yaşıyordu.[37] Rusya Ermenilerinin çoğu, 1 milyon 612 bin kişi Kafkasya'nın sakinleri idi. Türkiye Ermenilerinin ancak yarısı, 868 bin kişi Doğu Anadolu'da, Vilayet-i Sitte'de yaşıyordu. İran Ermenilerinin ise yarısı Azerbaycan vilayetinde meskunlaşmıştı. Çağdaş Ermenistan arazisinde Kafkasya Ermenilerinin %40'ı yaşıyordu. Benim hesaplamalarım göre 1897-1913 yılları arasında Türkiye'den Güney Kafkasya'ya tahminen 165.000 ile 185.000 Ermeni (bunlardan 26.000'i Erivan kazasına) göç etmiştir. Bütünlükte ise 1801-1913 yılları arasında Kafkasya'ya Türkiye'den 540 bin Ermeni, Rum ve Yezidî, İran'dan ise 77 bin Ermeni ve Aysor (nyüzyilani) göç ettirilmiştir. Kısaca, bu bir asırlık süre içinde Güney Kafkasya'da Ermeni nüfusunun oranı akıl almaz bir şekilde (1801 yılında %7-8 iken 1914 yılında %25'e kadar çıkmıştır) artmıştır.[38] 1914 yılının başlarında Güney Kafkasya nüfusunu başlıca olarak üç etnik gruba (1.992.000 Azerbaycan Türkü başta olmakla toplam 2.382.000 Müslüman, 1.549.000 Ermeni ve 1.536.000 Gürcü olmak üzere) ayrılmaktaydı.[39]

Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de yaşayan Ermeniler, silahlanarak Türkiye ile savaşan Rusya tarafından içinde yaşadıkları topluma karşı savaşmakla kendi nankörlüklerini bir kez daha dünyaya ispatlamış oldular. Rus ordusuna toplam 150.000 Ermeni katılmıştı. Bundan başka Rusya, Türkiye, İran ve diğer devletlerde yaşayan Ermeniler, Türklere karşı

savaşmak için 50.000 gönüllüden oluşan bir ordu ile Anadolu ve Azerbaycan topraklarında terör estiriyorlardı.[40] Özel savaş eğitimi almış olan bu gönüllüler hem gerilla savaşı yapıyor, hem de yaşadıkları Türkiye'ye karşı her türlü ihaneti (1915 yılının Nisan ayındaki Van isyanı, soygunlar ve sivil Müslüman ve Türklerin katliamı) yapıyorlardı. Osmanlı hükümeti Mayıs ayında son tedbir olarak, Ermenileri Doğu Anadolu'dan güneye, savaştan uzak bölgelere göçürmek zorunda kaldı.

Cephe boyu bölgenin isyancı ve düşman ruhlu Ermenilerden temizlenmesi Kafkasya'ya Ermeni gelişinin yeni ve güçlü dalgasını doğurdu. Benim hesaplamalarıma göre, sadece 1915 yılında buraya 120.000 Ermeni, ayrıca günümüz Ermenistan arazisine 75.000 Ermeni daha gelmiştir.[41] Kafkasya cephesi mültecilerinin durumu ile ilgilenen başlıca organının 1917 yılının başlarında verdiği bilgilere göre savaş esnasında Türkiye'nin işgal edilmiş olan bölgelerinden Rusya'ya 374.000 Hristiyan göçmen gelmişti.[42] Ermenilerin Kafkasya'ya göçleri ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. İşhanyan'ın verdiği bilgilere göre 1914 yılından 1919 yılına kadar Türkiye'den toplam 430.000 Ermeni ve Yezidi (Kars ve Sürmeli'den 130.000 kişi) gelmiştir.[43] 1916 ve 1917 yıllarındaki Rusların yapmış oldukları nüfus sayımı ve 1914-1916 yıllarının cari istatistik verileri bu dönemde Rusya'da (Kafkasya da dahil) yaşayan Ermenilerin sayısını belirleme olanağı sağlıyor. 1914 yılında 1.685.100 kişi olan Ermeni nüfusu 3 sene gibi çok kısa bir sürede 1.998.700 kişiye ulaşmıştır.[44] Ermeni göçmenlerin esas kütlesinin Erivan kazasına ve Kars vilayetinde toplandığını dikkate alırsak, Rusya İmparatorluğu'nun çöküşü esnasında bu bölgelerde karmaşık demografik durumun boyutlarını tahmin etmek mümkündür.

1917 yılı Rus Devrimi Rus ordusuna dağıtıcı etki yaptı. Bu ordunun cephe bölgelerinde ve Güney Kafkasya'da kalması Ermeni silahlı birliklerinin Müslüman halka karşı yaptıkları zulmün karşısında zor da olsa durmaktaydı. Ama bu ordunun buradan çekilmeye başlamasıyla, 1917 yılı Aralık ayının ortalarında işgal olunmuş Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinin Müslüman

ahalisinin toplu bir şekilde katliamına başlandı.[45] 1918 yılının Ocak ayından itibaren Ermeniler, Kars ve Erivan Müslümanlarına karşı soyguna başladılar. Ocak ve Şubat aylarında Erivan Hanlığı'nın Erivan, Eçmiedzin, Sürmeli ve Novobeyazid kazalarının 200 kadar köyü talan edildi, 100.000 kişiden fazla Azerbaycan Türkü ve diğer Müslüman unsurlar kendi topraklarını terk etmek zorunda kaldılar.[46]

Ermeniler, Rusların işgal etmiş oldukları bölgeleri korumaya çalışıyorlardı. Ama 1918 yılının Nisan ayında Batum ve Kars'ı işgalden kurtaran Osmanlı ordusu tarafından mağlubiyete uğratıldılar. Geri çekilen orduları ile beraber Ermeni ahali de Erivan guberniyasına akın etmeye başladılar. Ermeni göçmenlerin esas kısmı, (350.000 kişi) Güney Kafkasya'ya sığındı,[47] burada Ermenilerin sayısı 2 milyonu geçerek Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ile eşit duruma geldi.

Rusya Müslümanları askeri mükellefiyetten muaf edilmişlerdi ve onların silah taşıma hakları kısıtlanmıştı. Haziran'da yeniden kurulan 11-13 binlik Azerbaycan ordusunun büyük çoğunluğunu yeterince askeri hazırlıkları olmayan gönüllüler oluşturmaktaydı.[48] Kafkasya cephesi ordularının geri çekilmesiyle Ermeni askeri birlikleri Bakü'ye kadar bütün Güney Kafkasya'ya yayılmışlardı. Türk ordusunun gelişine kadar Ermeniler Bakü guberniyasında defalarca Müslümanları öldürmek için saldırılar düzenlemişlerdi. Arazinin etnik temizlenmesi gibi taşnak siyaseti ve Ermenistan'da, Azerbaycan'da ve Gürcistan'da yığılmış büyük Ermeni göçmen kitleleri Kafkasya Müslümanları için son derece kötü sonuçlara varabilecek bir tehlike oluşturmaktaydı.

Kafkasya'nın birbirlerini düşmanca münasebetler besleyen devletlere parçalandığı günlerde Ermenistan'ın nüfusu (göçmenler de dahil) 1.271.200 kişiye (290.000 Müslüman) ulaşmıştı (Tablo 4'e bakınız).

Türkler, Güney Azerbaycan ve Bakü yönünde harekete geçtikleri zaman nizami Ermeni askeri birlikleri Zengezur ve Karabağ Türklerine karşı zalimce davranışlarını devam ettiriyor ve Nahçıvan'ı işgal etmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Olağan üstü istintak komisyonu üyesi Mihaylov'un verdiği

bilgilere göre sadece 1918 yılının yaz ve sonbaharında Zengezur'da 115 Azerbaycan köyü dağıtılmış ve 7729 kişi öldürülmüştür.[49]

1918 yılının Kasım ayında Güney Kafkasya İngiliz işgaline uğradı. İngilizler bırakın Ermenilerin cinayetlerini durdurma girişimlerini, tam tersi nüfus çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Kars vilayetini ve diğer komşu kazaları da onlara verdiler. Bu cinayetleri sadece Ermeni soyguncuları yapmıyorlardı. Belli ki Türklere karşı her zaman düşmanca tavır takınan Ermenistan hükümeti bu birlikleri bizzat kendisi yönlendiriyordu.[50] Ermeni siyaset adamları bu devleti Müslüman ve Türklere karşı savaşmak, onların mal ve mülklerine sahip çıkmak için (topraklar da dahil) kurmuşlardı.[51] Ermeni hükümetinde soygun işleri üzerine bakanlık görevi vardı. Müslüman ve Türk halkını tamamen yok etmek için Ermeniler, özel terminoloji ve metot bile hazırlamışlardı: "Makrel"-araziye temizlemek, "kaytsel"-yabancı halkları ve yabancı dinlere inananları yok etmek, küle çevirmek.[52] Ermeni hükümeti, toprakların "Ermenileştirilmesi" amacıyla, etnik temizleme meselelerinde denenmiş metotları ustalıkla uygulayarak, gayrı Ermeni nüfusu yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakarak göçe zorluyordu.

Ermenilerin 1919 yılında geçirdikleri nüfus sayımı gayrı Ermeni nüfusun son derece azaldığını göstermekle Ermenilerin bu çirkin siyasette ne kadar başarılı olduklarının ispatıliyordu.[53] Halk içerisinde 665.000 kişi yerli ve 212.500 kişi göçmen Ermeni, 25.700 kişi Rus, Yezidî, Rum ve aysor kayda alınmıştır. Sonuç itibariyle, uyduruk Ermenistan sınırları içinde 58.500 Müslüman yaşamaktaydı. Bu rakamları 1914-1916 yıllarına ait verilerle kıyasladığımızda Ermenilerin azalmasının sadece göçmenler arasında görülmüş olduğu ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'dan göç akını Gürcistan üzerinden Kuzey Kafkasya'ya ve kısmen de Ukrayna'ya yönelmişti. Kuzey Kafkasya'da sığınacak yer bulan göçmen Ermenilerin sayısı 150.000 kişiye ulaşmıştı.[54] Bunun dışında, Ermeni göçmenlerin bir kısmı Azerbaycan'a, Gürcistan'a ve Orta Asya'ya sığınmıştı. Ruslar, Rumlar, Yezidîler ve diğer gayrı-

Müslümanlar içerisinde azalma %50'den fazlaydı. Azerbaycan Türkleri ve Kürtler akıl almaz kayıplar vermişlerdi. Bir yıldan fazla süren bu katliam ve topraklardan çıkarma siyasetinden sonra Müslümanların sayısı 232.000 kişi azalmıştı.

Nüfus sayım verileri, gösterir ki, Zengezur, Növobeyazid, Lori, Şuragel ve Ağbaba'da yaşayan Türk ve Müslüman nüfus öldürülmek ve kovulmak şartıyla tamamen yok edilmiştir. Dereleyez ve Erivan'da Türk nüfusun sadece %10'u, Eçmiedzin'de ise yarısı kalmıştır. Pembek ve Gazah'ın Türk halkı ise şimdilik kendilerini bu çirkin taşnak politikası karşısında koruyabilmişlerdir.

1919 yılının Ağustosunda İngiliz ordularının geri çekilmesi taşnak hükümetinin önünü tamamen açtı. Taşnaklar, Erivan guberniyası ve Kars vilayetinin Türk halkını amansızca öldürmeye başladılar.[55]

1919 yılının Ekim ayında ise Eçmiedzin ve Sürmeli'den kaçan 25.000 kadar kişi Kars'a sığınmışlardı.[56] Ekim ayının 1'inde Ermenistan'dan Azerbaycan'a 31.000 kadar Azerbaycan Türkü göç etmek zorunda kalmıştı.[57] O dönem Azerbaycan'ın resmi bilgilerine göre, Kasım ayının sonunda Azerbaycan'da hükümet yardımı almış olan tahminen 77.000 göçmen kayda alınmıştır.[58]

Rusya'nın Kafkasya'ya yeniden girmesi ve Ermenistan'ın 1920 yılının Kasım ayının 29'unda başlayan Sovyetleşmesi taşnak hakimiyetine son verdi. 1921 yılının 16 Martı'nda Rusya ve Türkiye arasında yapılan Moskova Anlaşması gereğince Kars, Artvin ve Sürmeli Türkiye'ye geri verilmiştir. Nahçıvan vilayetinin statüsü özel olarak belirlenmiştir: O, Azerbaycan'ın terkinde kalacaktı. Kars, Sürmeli ve Nahçıvan halkı Ermeni işgalcilerinin saldırılarına karşı kahramanca direndiler ve kendi topraklarını Ermeni zulmünden korumayı başardılar.

Taşnakların üç yıllık hakimiyetlerinin sonucu ciddi bir faciaydı. 1920 yılının sonunda Ermenistan'ın nüfusu toplam 722.000 kişi idi (Tablo 4'e bakınız). Ermenistan'da katliamlar sonrası 10.000 Azerbaycan Türkü,[59] bizim hesapladığımız

691.000 Ermeni ve 21.000 diğey gayrimüslim nüfus yaşıyordu. 1918-1920 yıllarında Ermenistan'ın nüfus kaybı 549.000 kişi olmuştur. En büyük kaybı ise (280.000 kişi) Azerbaycan Türkleri vermiştir. Ermeniler 240.000 kişi, geriye kalanlar ise (Ruslar, Rumlar, Yezidîler vb.) 29.000 kişi azalmıştır.

Her ne kadar rakamlar bize Ermenistan, Kafkasya ve Anadolu Türklerinin nasıl yok olduklarını söylemiyorlar. Ama I. Dünya Savaşı ve iç savaşlar sonucu, zorunlu göçler, hastalıklar ve özellikle de açlık, ölümlerin esas sebepleri olarak gösterilir. Ama bu nedenler arasında Ermeni işgalcilerinin Türklere karşı yaptıkları katliamı da eklemek zorundayız.

1801-1921 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'ın batı hissesinde etno-politik ve demografik durum köklü şekilde değişmişti. Rusya'nın Kafkasya'ya girmesi ile bağılı olan siyasi değişiklikler demografik değişikliklere yol açmıştır: 1801-1831 yılları arasında Azerbaycan Türkleri ve Kürtlerin muhacereti, Türkiye ve İran Ermenilerinin göç ettirilmeleri Erivan, Pembek-Şuragel, Lori ve Gazah'ın kesişmesinde ve 1904-1906 yıllarındaki Ermeni-Türk savaşları sonucunda bir o kadar büyümüş Ermeni etnik arazisinin kurulması ile bitmiştir. Esas etno-politik değişiklikler Rusya'nın Kafkasya'dan gitmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Etnik problemlerle dolu olan bu bölgede, 1917-1921 yıllarında Azerbaycan halkının, dağlıların, Türklerin ve Müslüman unsurların misilsiz katliamı pahasına kurulmuş olan Ermenistan Devleti, bu topraklarını daha da genişletmek için günümüzde bile çeşitli terör planlarını uygulamaktan çekinmemektedir.

Dr. Rafik Firuzoğlu SAFAROV,
Azerbaycan Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü / Azerbaycan.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 19 Sayfa: 167-174.

■ Dipnotlar:

[1] İstoriçeskaya Geografiya Azerbaycana, Bakü 1987, s. 88, 91, 93-97, 110-119; Berdzenişvili N., Cavahişvili İ., Canaşıa

S., İstoriya Gruzii, I. cilt, Tbilis 1950, s. 302, 310.

[2] Hammer J., Geschichte des Osmanischen Reiches, Pest 1831. Bd. 7. s. 328; Mustafazade T. T., Azərbaycan i Russko-Turestkie Otnoşeniya v Pervoy Treti XVIII. v., Bakü 1993. s. 127; Kırzioğlu F. M., Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590), Ankara 1993, s. 327, 346.

[3] H. Memmedov Şuragel ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.

[4] Erivan eyaletinin İcmal Defteri/Araştırma, Tercüme, Keyit ve İlavelerin Müellifleri Z. Büniyatov ve H. Memmedov. Bakü 1996, s. 18; Nahçıvan sancağının müfessel defteri/Giriş ve Tercüme Müellifleri Z. Büniyatov ve H. Memmedov. Bakü 1997, Summary, s. 335; Safarov R., XIX. Yüzyılın Birinci Yarısında Çukursaad Ahalisinin Etnik Yapısı (Baskıda).

[5] Aktı, Sobranniye Kavkazskoy Arkheografiçeskoy Komissiyey. Arkhiv Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis 1866, I. cilt, No 801, 804, s. 599, (sonra-AKAK).

[6] Prisoyedineniye Vostochnoy Armenii k Rossii, Sbornik dokumentov, T. I. (1801-1813). Erivan 1972, No 215, s. 290, No 222, s. 295.

[7] AKAK, 1868, T. II. No 1128, s. 574.

[8] AKAK, 1875, T. VI. II. baskı, Dopolneniya i prilozheniya, No 68, s. 853.

[9] Prisoyedineniye Vostochnoy Armenii k Rossii, No 234, s. 307.

[10] AKAK, T. II. No 1164, s. 585.

[11] AKAK, 1869, T. III. No 992, s. 549; AKAK, 1870, T. IV. No 24, s. 24.

[12] AKAK, 1874, T. VI. ç. 1. No 631, s. 468.

[13] Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, F. 24. s. 1, İş. 21. V. 80: AKAK, T. I. No 575, s. 462, 464; T. III. No 415. s. 228; T. VI. ç. 1. No 601, s. 449; Potto V., Kavkazskaya Voyna v Otdelnykh Oçerkah, Epizodah, Legendah i Biografiyah, T. 3. Vyp. 1. SPb., 1888. s. 45; Obozreniye Rossiyskikh Vladeniy za Kavkazom v Statistiçeskom, Etnografiçeskom, Topografiçeskom i Finansovon Otnoşeniyah, ç. II. SPb., 1836, s. 303-304.

[14] Şopen İ., İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epohu Yego Prisoyedineniya k Rossiyskoy İmperii,

- SPb., 1852, s. 635-642; Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom, Ç. II. s. 303-304.
- [15] Bkz. Safarov R. F., Kameralniye Opisaniya Kak İstoçnikpo Etniçeskoy Statistike Azerbaycana//Şarkın Aktüel Problemleri, Bakü 2000, s. 45-48.
- [16] Bournoutian G., Eastern Armenia in The Last Decades of Persian Rule, 1807-1828, Malibu, California 1982. P. 76.
- [17] AKAK, 1878, T. VII. No 511. s. 547.
- [18] Safarov R., İz Etniçeskoy İstorii Nahçivana v XIX. -XX. Vekah//Nahçivan Üniversitesi İlmi Eserleri (Humanitar seriya), 1999, No 5. s. 36-38. Pembek Şuragel muhacirlerinin sayısı Azerbaycanlı ailelerinin sayısının 1826 yılında 960, 1829 yılında ise 420 olması arasındaki farkın esasında belirlenmiştir. (Potto V., a.g.e., s. 45; Obozreniye Rossiyskih Vladeniy za Kavkazom, Ç. II. s. 303-304).
- [19] 1828 yılının Nisan ayında Müslüman göçmenlerin Rusya topraklarına geri dönmelerinin yasaklanması hakkında Paskeviç'in emri verilmişti (AKAK, T. VII. No 438. s. 490).
- [20] Safarov R. F., Russkoye Zavoyevaniye i Demografiçeskiye İzmeneniya na Kavkaze//International Conference "Archeology and Ethnography of the Caucasus": Summary of thesis, Bakü 2000, s. 210-211.
- [21] Glinka S., Opisaniye Pereseleniya Armyan Azerbajjanskikh v Ppredeli Rossii, Moskva 1831, s. 92, 132; AKAK, T. VII. S. III, No 830, s. 847.
- [22] Tavakalyan N. A., "Pereseleniye Armyan iz Persii i Turtsii v Zakavkazye Posle Prisoyedineniya Vostoçnoy Armenii k Rossii", İstoriko-Filologičeskiy Jurnal, 1978, No 3, s. 33-34, 37.
- [23] Yevetskiy O., Statistiçeskoe Opisanie Zakavkazskogo Kraya, V 2-h çastyah, SPb., 1835, s. 245; Şavrov N., Russkaya Kolonizatsiya na Kavkaze, Voprosı kolonizatsii, SPb., 1911, T. 8, s. 133.
- [24] Glinka S., a.g.e. s. 131; Griboyedov A. S., Polnoe Sobranie Soçineniy, T. I. (Prozaıçeskie Pisma i Perepiska), SPb., 1889, s. 260.
- [25] Tavakalyan N. A., a.g.e., s. 26-39.

- [26] Korkotyan Z., Sovyet Ermenistanı'nın Ahalisi Sonuncu Yüzyılda (1831-1931), Erivan 1932, s. 164-167 (Ermenice).
- [27] Tumanyan O., "Sovyetlere Kadarki Devirde Ermenistan'ın Ahalisi" (Ermenice), Ermenistan SSR EA-nın Tarix-Filologiya Jurnalı. 1965, No 4, s. 43; Parsamyan B., İstoriya Armyanskogo Naroda. 1801-1900, Kn. 1, Erivan 1972. s. 88.
- [28] ADTA, F. 24, s. 1. I. 335, V. 221-331; Şopen İ., a.g.e., s. 485-642, 653-654, 666, 706.
- [29] Şopen İ., a.g.e., s. 485-642; Korkotyan Z., a.g.e., s. 166-167, XXXI-XXXII.
- [30] Gürün K., Ermeni Dosyası, Ankara 1983, s. 134, 156.
- [31] A.g.e., s. 160-167.
- [32] Mayewsky V. T., Voyenno-Statistiçeskoe Opisanie Vanskogo i Bitlisskogo Vilayetov, Tiflis 1904, Otdel Prilojeniy, s. 12.
- [33] Veliçko V. Z., Kavkaz. Russkoye Delo i Mejdu Plemenniye Voprosı, SPb., 1904. T. I, s. 106.
- [34] Vsepoddaneyşiy Otçyot o Proizvedennoy v 1905 g. po Visoçayşemu Poveleniyu Senatorom Kuz'minskim Revizii g. Baku i Bakinskoy Gubernii, Bakü 1905, s. 21.
- [35] Swietochowski T., Russian Azerbaijan. 1905-1920: The Sparing of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, 1985. P. 41.
- [36] Mayewsky V. T., Armyano-Tatarskaya Smuta na Kavkaze, Kak Odin iz Fazisov Armyanskogo Voprosa, Tiflis 1915. s. 7, 10, 27, 28.
- [37] Kavkazskiy Kalendar na 1914 God, Tiflis, 1915. Statistiç. otd. s. 218-269; Gürün K., a.g.e. s. 119; McCarthy J., Müslümanlar ve Azınlıklar. Osmanlı Anadolusu'nda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu, Çev. Bilge Umar, Ankara 1998, s. 112, 128; Ormanian M., Armyanskaya Serkov, Per. s frans. B. Runt. Moskva 1913, s. 216.
- [38] Safarov R. F., Russkoe Zavoyevanie, s. 210-211.
- [39] Kavkazskiy Kalendar na 1914 God, s. 218-269.
- [40] Shaw St. J., Kural-Shaw E., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: 1808-1975. Cambridge 1977, P. 314.
- [41] Kavkazskiy Kalendar na 1914 God, s. 218-269; Kavkazskiy Kalendar'na 1916 God, s. 177-237.

- [42] Arutünyan A. A., Pervaya Mirovaya Voyna: Armyanskiye Bejentsı (1914-1917 gg.): Avtoreferat kandidat. disser. Erivan 1989, s. 16.
- [43] Korkotyan Z., a.g.e. s. 184, 185.
- [44] Bruk S. I.; Kabuzan V. M., "Etniçeskiy Sostav Naseleniya Rossii (1719-1917 gg.)", Sovetskaya Etnografiya, 1980. No 6, s. 24-25.
- [45] Tverdohlebov, Memuarı Russkogo Ofitsera, İstoriya Azerbaycana po Dokumentam i Publikasiyam, Bakü 1990, s. 121-148.
- [46] A.g.e., s. 216-220.
- [47] Korkotyan Z., Ağ Gırğından Gırmızı Guruculuğa Doğru, Erivan 1929, s. 4, (Ermenice).
- [48] Swietochowski T., Op. cit. P. 130.
- [49] İstoriya Azerbaycana po Dokumentam, s. 195-209.
- [50] A.g.e., s. 246-256, 257-258.
- [51] Boryan B. A., Armeniya, Mejdunarodnaya Diplomatiya i SSSR. Moskva-Leningrad 1998 T. II. s 82.
- [52] A.g.e., s. 81, 82, 195.
- [53] Korkotyan Z., a.g.e., Erivan 1932, s. XLVI-XLVII.
- [54] Kocabekyan V. E., Armanskaya SSR, Naseleniye Soyuznıh Respublik, Sbornik Statey, Moskva 1977, s. 265.
- [55] İstoriya Azerbaycana po Dokumentam, s. 221-224; Gurko-Kryajin V., Armyanskiy Vopros, Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1926, T. 3. s. 438.
- [56] Gaciyev A., İz İstorii Obrazovaniya i Padeniya Yugo-Zapadnoy Kavkazskoy (Karskoy) Respubliki, Bakü 1992. s. 24.
- [57] Azizbekova P., Azerbaycanskaya Demokratiçeskaya Respublika i Mejdunatsional'niye Otnoşeniya (1919-1920 gg.), Azerbaycan EA.'nın Heberleri, Tarih, Felsefe, Hukuk Seriyası, 1991. No 1. s. 19.
- [58] Adres-Kalendar Azerbaycanskoy Respubliki na 1920 g. Bakü (yıl gösterilmemiş), s. 84-85.
- [59] Korkotyan Z., a.g.e., s., 184. Taryhy makalalar